

УДК 347.65/66 (477)

Сегенюк Анастасія Валеріївна,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

Постановка проблеми. Інститут спадкового права в усіх правових системах, як стародавніх, так і сучасних, є одним з найважливіших. Його значимість обумовлюється також тим, що об'єктом спадкування переважно є право власності. Що залишається після смерті власника, кому має перейти це майно, в якому порядку та обсязі всі ці проблеми спадкового права з найдавніших часів і до сьогодні залишаються в центрі уваги суспільства та держави, законодавців та дослідників, кожної людини, оскільки в тій чи іншій мірі торкається її інтересів.

У сучасному світі мільйони громадян є суб'єктами спадкових відносин, що виникають незалежно від їхньої країни постійного місця проживання, зокрема, і в Україні.

Важливість дослідження правових питань спадкування за законом обумовлена зростаючим значенням права приватної власності громадян і порядку її спадкування в умовах ринкової економіки, необхідністю розробки правового механізму, який належним чином міг би захистити права і інтереси громадян.

Значення спадкування полягає також в тому, що кожному члену суспільства гарантується те, що доля належного йому майна буде визначена ним особисто: воно або перейде до його найближчих осіб, або стане надбанням всього суспільства за його волею. Також, можливість визначення долі майна і передачі його у спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності.

Стан дослідження теми. Проблеми спадкування за законом досліджували багато українських, російських та зарубіжних вчених-юристів, таких як: М. М. Агарков, Ч. Н. Азімов, С. С. Алексєєв, М. І. Брагінський, М. М. Вітрянський, Ю. О. Заїка, О. С. Юффе, В. М. Співак, А. А. Підпригора, Я. М. Шевченко, Б. Б. Черепакін, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов та ін.

Мета полягає в комплексному вивченні як теоретичних, так і практичних організаційно-правових питань спадкування за законом.

Також, ця стаття має як теоретичне, так і практичне значення. Теоретичним її значенням є те, що вивчення питання спадкування за законом спрямовано на подальшу розробку та удосконалення вчення сучасного спадкового права України. Практичне ж значення полягає у тому, що її теоретичні висновки можуть бути використані при подальшому вдосконаленні спадкового права як частини нового цивільного законодавства України.

Основними завданнями цього дослідження є: проаналізувати підстави виникнення спадкування за законом, визначити суб'єктний склад такого виду спадкування та окреслити перспективи його розвитку.

Виклад основного матеріалу. Спадкування за законом настає у разі, якщо фізична особа не залишила заповіту або якщо заповіт виявився недійсним, або відсутні умови, які зазначені у заповіті з умовою, або спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину, або вони не закликаються до спадкування, або якщо фізична особа розпорядилася лише частиною свого майна.

Як стверджує С. Я. Фурса, у складанні заповіту не має сенсу, якщо спадкодавця влаштовує спадкування за законом, а саме:

- коло осіб, які будуть спадкувати його майно за законом;

- величини часток спадщини, які їм належать за законом [6, с. 60].

Існують наступні підстави до спадкування за законом:

- 1) споріднення; 2) родинні відносини; 3) шлюб; 4) усиновлення;

- 5) перебування на утриманні спадкодавця не менше п'яти років.

При спадкуванні за законом майно переходить до зазначених у законі спадкоємців у відповід-

ності до встановленої черговості, тобто до визначеного кола осіб, які спадкують одночасно.

Кожна наступна черга спадкоємців за законом отримує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, у разі усунення їх від спадкування, а також, у разі неприйняття ними спадщини, або відмови від її прийняття.

Також, спадкоємцям за законом надається право за взаємною згодою (договором) змінювати встановлену черговість спадкування. Цей договір повинен бути нотаріально посвідчений та не може порушувати прав тих спадкоємців, які не беруть в ньому участі, а також тих спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку.

Проте, також черговість може бути змінена і за рішенням суду. За позовом особи, яка є спадкоємцем наступної черги, суд може визнати за нею право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, якщо судом буде встановлено, що ця особа надавала матеріальну допомогу, опікувалася та надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який був у безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво [2, с. 780].

Цивільним кодексом України встановлено п'ять черг спадкоємців [3, с. 386].

До першої черги спадкоємців за законом належать діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той із подружжя, який його пережив та батьки. Цей перелік спадкоємців за законом є вичерпним.

При визнанні осіб, які належать до дітей, подружжя, батьків, а також дитини померлого, яка народилася після смерті, слід керуватися нормами сімейного законодавства. Законодавець вживає термін «дитина» як факт походження особи від певних батьків і наявність між ними споріднення першого ступеня. Формулу законодавця, яка визначає спадкоємця як «особу, яка була зачата за життя спадкодавця і народжена живою після відкриття спадщини», М. Ю. Барщевський вважає не зовсім вдалою, оскільки дитина спадкодавця не може бути зачата не за його життя [7, с. 9]. Сьогодні набуває особливої актуальності питання щодо вирішення встановлення батьківства і материнства при штучному походженні дитини. З часом випадки народження дітей за таких обставин не будуть поодинокими і тому виникає запитання: чи тотожні поняття біологічна дитина і спадкоємець. До дітей спадкодавця прирівнюються і усиновлені діти, які спадкують саме після свого усиновителя і вже не вважаються спадкоємцями за законом рідних батьків. Однак, окремі фахівці вважають, усиновлені ні за яких обставин не стають спадкоємцями своїх братів і сестер, діда та баби з боку усинови-

теля [8, с. 415]. Спірною є думка, що не виникає ніяких прав та обов'язків між усиновленими та іншими дітьми усиновителя тому дитина усиновителя і усиновлена дитина не перебувають у правових відносинах брата або сестри [9, с. 240].

До другої черги спадкоємців за законом належать рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід, як з боку батька, так і з боку матері.

До третьої черги належать рідні дядько та тітка спадкодавця.

До четвертої черги спадкоємців за законом належать особи, які проживали зі спадкодавцем однієї сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

До п'ятої черги спадкоємців за законом належать інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно (двоюродні внуки, двоюродні племінники, двоюродний дід та баба тощо). При цьому родичі ближчого ступеня споріднення усувають родичів більш далекого ступеня споріднення від спадкування. У п'яту чергу право на спадкування за законом мають також утриманці спадкодавця (тобто неповнолітні або непрацездатні особи, які не були членами сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержували від нього матеріальну допомогу, що була для них єдиним або основним джерелом засобів до існування).

Недоліком у законодавчому врегулюванні питання спадкування утриманнями спадкодавця, на мій погляд, є нечіткість у визначенні періоду часу, у якому така матеріальна допомога ними одержувалась. Суто теоретично зі змісту ст.1265 ЦК України виходить, що будь-який період у житті такого утриманця може визнаватись як підстава допущення до спадкування. Наприклад, у випадку, якщо особа одержувала матеріальну допомогу від спадкодавця за два (три, чотири, п'ять... і т.д.) роки до смерті спадкодавця, а потім ці відносини припинилися з якихось причин (можливо якась інша особа стала опікуватись такою непрацездатною чи неповнолітньою особою, вони посварились, чи будь-які інші причини), за змістом цієї статті в її нинішній редакції виходить, якщо до спадкування буде закликатися п'ята черга спадкоємців, така особа (утриманець) може одержати право на спадкування, адже жодної прив'язки до моменту смерті спадкодавця Цивільний кодекс не вміщує. Тому незрозумілим, на мою думку, є твердження окремих науковців, що відносини утримання, які припинилися до відкриття спадщини, не дають підстав для спадкування [10, с. 324], адже зі змісту ст. 1265 ЦК цього не випливає.

Тому було б доцільно доповнити абз. 2 ч. 2 ст. 1265 ЦК України після слів «не менш як п'ять років» словами «до часу відкриття спадщини», так, як це

зроблено в ст. 1264 ЦК України щодо осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю. Виходить, що для отримання спадщини цими особами важливим є факт проживання зі спадкодавцем до часу відкриття спадщини, а щодо утриманців – цей факт ігнорується.

У ЦК України значно розширено коло спадкоємців за законом, причому цей термін поширюється на осіб не лише за ознакою родинних чи сімейних зв'язків, а й за ознакою членства у сім'ї. Однак, чинне законодавство не містить визначення поняття «член сім'ї». Офіційне тлумачення цього поняття спробував дати Конституційний Суд України, у рішенні якого від 3 червня 1999 року зазначено, що природа сімейних правовідносин визначається кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; спільним постійним проживанням; веденням спільного господарства [11, с. 386].

Одним із специфічних видів закликання спадкоємців за законом до спадкування є спадкування за правом представлення [1].

За правом представлення онуки (правнуки), прабаба, прадід, двоюрідні брати та сестри, племінники спадкодавця, спадкують ту частку, яка б належала їх відповідному родичу, якщо би він був живий. Тобто, маються на увазі батько чи мати, дід чи баба, брат чи сестра, дядько чи тітка спадкодавця, які мали б успадковувати, але померли, ще до моменту відкриття спадщини. Спадкоємцями вони виступають, ніби представляючи родича, який був більше близьким спадкодавцю, але який на момент відкриття спадщини помер.

Суть спадкування за правом представлення полягає в тому, що деякі родичі спадкодавця не входять до складу ні однієї з черг спадкування за законом, проте повністю вони не усуваються від спадкування і набувають право на спадкування за деяких певних умов [4, с. 262].

Основні засади спадкування за правом представлення виглядають таким чином:

- онуки (правнуки) спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім матері, батьку (бабі, діду), якщо на момент відкриття спадщини вони були б живими;
- прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б за законом належала їхнім дітям (тобто, бабі, діду спадкодавця), якби вони були живими на момент відкриття спадщини;
- племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка б за законом належала б їхнім батьку, матері (тобто, брату або сестрі спадкодавця), якщо на момент відкриття спадщини вони були б живими;
- двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка б за законом нале-

жала їхнім батьку, матері (дядьку та тітці спадкодавця), якби вони були б живими на момент відкриття спадщини [2, с. 781].

При спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення. Тобто, це означає, що онуки (правнуки), які успадковують за правом представлення закликаються до спадкування разом зі спадкоємцями першої черги. Під час розділу спадкового майна вони ніби представляють своїх батька та (або) матір, які померли раніше. Та при цьому вони виступають як безпосередні спадкоємці спадкодавця, а не як спадкоємці тих осіб, яких вони «представляють». Тобто, онуки (правнуки) відповідають за борги спадкодавця, але не відповідають за борги своїх батьків, які померли ще до відкриття спадщини (за їх борги вони будуть відповідати у тому випадку, якщо виступатимуть як спадкоємці останніх) [2, с. 782].

Якщо проаналізувати та порівняти норми Цивільного кодексу України, де визначені черги спадкоємців за законом, з тими нормами, де встановлюються норми щодо спадкування за правом представлення, то можна побачити, що черги спадкоємців за законом не протиставляються спадкоємцям за правом представлення, а законодавець лише доповнює права спадкоємців за законом тим, що вони можуть бути закликані до спадкування раніше своєї черги, тобто за правом представлення. І при цьому зазначені спадкоємці (онуки, правнуки, праправнуки) залишаються спадкоємцями за законом.

Однією з умов, за якої настає спадкування за правом представлення є те, що спадкодавець не залишив заповіту, де б визначалась частка спадкового майна [5, с. 49].

Спадкування за правом представлення може здійснюватися як одним спадкоємцем, так і кількома особами. Якщо спадкування здійснюється одним спадкоємцем, то тоді він спадкує усю частку того спадкоємця, якого він представляє. Якщо спадкування здійснюється кількома особами, то тоді їхня частка визначається шляхом поетапного аналізу переходу права на спадкування.

Якщо кілька осіб одночасно спадкують за правом представлення, то між ними порівну ділиться частка їх померлого родича [5, с. 49]. Проте, розмір часток може бути змінений спадкоємцями за їх усною чи письмовою згодою. Якщо очікується народження дитини, яка була зачата ще за життя спадкодавця, то інші його спадкоємці не мають права провести поділ спадщини до моменту народження дитини.

Згідно з Цивільним кодексом частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними.

Зміна розміру частки спадщини можлива за усною чи письмовою угодою спадкоємців. За усною угодою між собою спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них, якщо це не стосується рухомого майна. А якщо це стосується нерухомого майна чи транспортних засобів, тоді спадкоємці за законом можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них лише за письмовою угодою, яка буде посвідчена нотаріусом.

Дослідження питання спадкування за законом дозволяє зробити висновок, що даний вид спадкування є дуже значущим питанням у сфері спадкового права, проте і він потребує законодавчих удосконалень. Перспективи щодо подальшого розвитку цього питання вбачаються у вирішенні питань, які стосуються шляхів удосконалення особливостей спадкування усиновленими та усиновлюючими та утриманцями спадкодавця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (з наступними змінами та доповненнями) за № 40-44 // Відомості Верховної Ради України. – 2003 – Ст. 356.
2. Харитонов Є.О. Цивільне право України / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О. В. Старцев. – [вид. 3-тє, переробл. і допов.] – К. : Істина, 2011. – 808 с.
3. Стефанчук Р. О. Цивільне право України : навч. посібник / Р. О. Стефанчук. – К. : Прецедент, 2005. – 424 с.
4. Желіховська Ю. В. Поняття та юридична природа «спадкового представлення» / Ю. В. Желиховская // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – Т.26 (65). – № 2-1. – Ч.1. – С. 261-265.
5. Гончарова А. Розмежування понять «спадкова трансмісія» та «спадкове представлення» / А. Гончарова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 11. – С.48-50.
6. Драгневич Е. В. Наследование: по закону и по завещанию / Е. В. Драгневич. – К. : Издатель Фурса С. Я., 2007. – 60 с.
7. Барщевський М. Ю. Если открылось наследство / М. Ю. Барщевський. – М. : Юрид. лит., 1989. – 182 с.
8. Крылова З. Н. Наследники по закону / З. Н. Крылова // Сов. юстиция. – 1965. – № 23. – 415 с.
9. Співак В. М., Гопанчук В. С. Законодавство України про шлюб та сім'ю / В. М. Співак, В. С. Гопанчук. – К. : Наук. думка, 2008. – 240 с.
10. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х. : ФОП Колісник А. А., 2009. – 544 с.
11. Рішення Конституційного Суду від 3 червня 1999 р. № 5-р п / 99 щодо офіційного тлумачення положень п.6 статті 12 Закону України «Про міліцію» та ч. 6 статті 22 Закону України «Про державну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «члена сім'ї») // Конституційний Суд України : правові засади, рішення, висновки та ухвали / За ред. І.А. Тимченко. – К., 1999. – 386 с.

Сегенюк Анастасія Валеріївна

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

У статті розглядаються питання всебічного дослідження, визначення та характеристики відносин спадкування за законом за законодавством України. Висвітлюються підстави закликання до спадкування та черговість спадкування за законом. Досліджується проблематика спадкування за законом утриманцями спадкодавця. Окремо розглядається питання спадкування за правом представлення, яке є специфічним видом закликання спадкоємців за законом до спадкування. Також, у статті досліджується питання визначення розміру частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом та можливість зміни її розміру.

Ключові слова: спадкове право, спадкування за законом, черги спадкування, спадкування утриманцями, спадкування за правом представлення, розмір часток у спадщині.

Сегенюк Анастасія Валерьевна

ОСОБЕННОСТИ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАКОНУ

В статье рассматриваются вопросы всестороннего исследования, определения и характеристики отношений наследования по закону по законодательству Украины. Освещаются основания призвания к наследованию и очередность наследования по закону. Исследуется проблематика наследования по закону иждивенцами наследодателя. Отдельно рассматривается вопрос наследования по праву представления, которое является специфическим видом призвания наследников по закону к наследованию. Также, в статье исследуется вопрос определения размера доли в наследстве каждого из наследников по закону и возможность изменения ее размера.

Ключевые слова: наследственное право, наследование по закону, очереди наследования, наследование иждивенцами, наследование по праву представления, размер долей в наследстве.

